

KERESD A KÉMIÁT!

Szerkesztő: Keglevich Kristóf

Kedves Diákok!

Itt a 2021/2022-as tanév utolsó fordulója. Szervetlen és szerves kémia, arzén és kámfor most egyaránt terítékre kerül. Az e lapszámban közölt idézetekhez kapcsolódó megoldásokat szokott módon a <http://kokel.mke.org.hu> honlapon keresztül küldhetitek be.

Beküldési határidő: 2022. április 7.

Az új feladatok kitűzése után a 2021. évi 5. számban szereplő feladatokhoz kapcsolódó kérdések megoldásai olvashatóak javítási és ismeretterjesztő szándékkal.

Sikeres munkát, jó versenyzést kívánunk mindenkinek!

9. idézet: az arzén (14 pont)

„Susan kiugrott az ágyból, magára kapta hálóköntösét és kilépett a szobából. A folyosón egy pillanatra megállt, majd halkán kopogtatott Gilchrist kisasszony ajtaján és belépett. A szobában égett a lámpa. Gilchrist kisasszony egyenesen ült az ágyában. Arca ijesztő volt ... mintha szörnyű fájdalom kínozná.

– Gilchrist kisasszony, mi van magával? Beteg?

– Igen, nem tudom, mi van ... én ... – megpróbált felkelni, de borzasztó görcsökben visszahanyatlott párnájára.

– Hívja fel az orvost ... kérem ... mormogta. – Úgy látszik, valami rosszat ettem ... [...]

Gilchrist kisasszony vonaglott, hányt, verejték verte ki. [...]

A doktor [...] kocsija tíz perc múlva már a bejárat előtt fékezett. Susan le-sietett, hogy ajtót nyisson. Miközben felvezette az orvost, gyorsan el-mondta, hogy mi történt.

– Azt hiszem, valamit ehetett, amitől rosszul van, doktor úr.

Az orvos fegyelmezett ember volt; némi gyakorlattal rendelkezett abban, hogy éjszaka indokolatlanul szokták kiráncigálni az ágyából. De amint Gilchrist kisasszonyra pillantott, modora megváltozott.”

(Agatha Christie: Temetni veszélyes [1953] – Kovács György fordítása)

Kérdések:

- a) Amint néhány oldallal később kiderül, Gilchrist kisasszony arzénmérgezés áldozata lett. Ugyanakkor maga az elemi arzén nem is annyira mérgező, szervesetlen vegyületei annál inkább. Melyik vegyületét árulták a 19. században patkányméregként? (Bizonyosan a regényben is ez szerepel.)
- b) Ugyanez a vegyület a mai napig orvossággként is használatos. (Tudjuk: a mérge és a gyógyszer csak az alkalmazott dózisban különbözik.) Mi a készítmény neve és milyen betegség esetén alkalmazzák?
- c) Agatha Christie orvosi szemmel nézve is elég pontosan írta le az arzénmérgezés tüneteit. Hogy került a szükséges tudás birtokába?

Létezik egy analitikai kémiai eljárás, amellyel egy törvényszéki eljárás során bizonyítható, tartalmaz-e egy minta arzént. Pozitív esetben arzéntűkőr keletkezik.

- d) Mi az eljárás neve? Írd le röviden, hogyan kell végezni! Add meg az arzéntűkőr képződésének reakcióegyenletét!

Az arzént kozmetikai szerekben is alkalmazták, ugyanis kis mennyiségben a nőket gömbölyűbbé, a férfiakat pedig zömökebbé tette.

- e) Mi ennek a biológiai oka?

Hagyomány, hogy a nagy divatházak nemigen készítenek zöld női ruhákat. Ennek történelmi oka is összefügg az arzénnel, ugyanis az egyik korai mesterségesen előállított, majd a 19. században népszerűvé vált zöld kelmefesték réz- és arzéntartalmú volt. Egyes esetekben varrónők haltak meg emiatt, más alkalommal maguk a dámák is. Ugyanakkor a művészek szerették a zöldnek ezt az árnyalatát, mert kék és sárga keverésével nem volt előállítható.

Arzénkeringő (1862. évi brit karikatúra)

- f) Mi a szóban forgó pigmentanyag neve és képlete?
 g) Add meg (legalább) egy konkrét festmény címét, amelyen látható ez a fajta zöld! Nevezd meg a festőt is!

(Keglevich Kristóf)

10. idézet: a kámfor (16 pont)

„Olvasott vagy heverészett, aztán átment a szalonba, melyben mindig pár fokkal hidegebb volt a levegő, minthogy északnak feküdt és sohasem lehetett egészen átfűteni. Felesége itt szokott ülni, sállal a nyakán, a zongora mellett. Erős kámforszag terjengett, még évekkel ezelőtt tették a kámfort a zongorába, hogy a molyok ne rongálják meg a zongorakalapácsokat, azóta se lehetett kiszellőztetni. Ez az illat – valami józan és különös tömjén – templomias jelleget adott a szalonnak. Feketén és némán nyújtózkodott a zongora.”

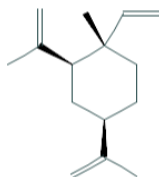
(Kosztolányi Dezső: Béla, a buta [1920])

Kérdések:

- a) Milyen funkciós csoport van a kámformolekulában? Milyen halmazállapotú tiszta állapotában?
 b) Honnan eredhet az „elillant, mint a kámfor” kifejezés?
 c) Milyen másik szerves vegyületet ismersz, amit régen molyirtásra használtak? Rajzold fel a szerkezeti képletét! A szénhidrogének mely csoportjába soroljuk ezt a vegyületet kötésrendszere alapján?

- d) A tömjén jellegzetes erős illatát a benne lévő illóolajoknak köszönheti, mint például az 1-izopropil-4-metilbenzol. Mi az 1-izopropil-4-metilbenzol szerkezeti képlete és mennyi a moláris tömege?

A tömjénben lévő illóolajok közé tartozik a béta-elemén is.

- e) Királis-e a béta-elemén és az 1-izopropil-4-metilbenzol? Ha igen, jelöld a kiralitáscentrumokat, ha nem, indokold meg, miért!
- f) Az izoprénvázas vegyületek mely típusába tartozik a béta-elemén és az 1-izopropil-4-metilbenzol?
- g) Az 1-izopropil-4-metilbenzolt gyakran használják a kozmetikai iparban citrusos illata miatt. Egy kézkrém összetevői között is szerepel ez az illatanyag. Tudjuk, hogy a krémet 50 ml-es téglyben árulják, és a krém sűrűsége $0,86 \text{ g/cm}^3$. Mekkora tömegű 1-izopropil-4-metilbenzolt tartalmaz a kézkrém, ha $0,0078$ tömegszázalékos rá nézve?
- h) Az 1-izopropil-4-metilbenzoltól 254 mikrogramm szívódik fel 1 cm^2 bőrfelületen 1 óra alatt. Mennyi 1-izopropil-4-metilbenzol szívódik fel egy ember bőrén keresztül 10 perc alatt, ha $2,5 \text{ g}$ kézkrémmel keni be 380 cm^2 felületű kezeit és feltételezzük, hogy az 1-izopropil-4-metilbenzol felszívódása egyenletes?

(Szörényi Sára)

*

A 2021/5. számban kitűzött feladatok megoldása

4. feladat: a szénszesz és egyéb szeszek (11 pont)

A 19. századi magyarban a **szénszesz** szó a szén-dioxidot (CO_2) és az ezzel akkor azonosnak tekintett szénsavat jelentette. A szesz szó mai értelme: illékony és gyúlékony alkohol. Ilyen pl. – a vegyületek köréből – a **faszesz** (CH_3OH) és a **borszesz** ($\text{CH}_3\text{CH}_2\text{OH}$), azonkívül a **denaturált**

szesz is (ami keverék). A **szalmiákszesz** név a mai napig fönmaradt, ám nem tartalmaz alkoholt, hanem az ammónia (NH_3) vizes oldata.

Régen **légszesz**nek hívták a feketekőszén száraz lepárlásával előállított világítógázt vagy városi gázt, azaz a hidrogén (H_2), a szén-monoxid (CO), a metán (CH_4) és egyéb szénhidrogének keverékét, amely az előállítás módjából következően nitrogént (N_2) és szén-dioxidot (CO_2) is tartalmazhatott. A légszeszt a 19. század közepétől a 20. század közepéig használták a városi közvilágításban (gázlámpa).

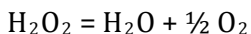
Mi volt tehát a „szesz” szó eredeti jelentése? Minden fenti „szesz” kapcsolatba hozható egy illékony folyadék párolgásával, illetve a légszesz a fa száraz lepárlásával. A vélelmezhető „pára, gőzölgés, légneművé váló anyag” jelentés alátámasztható *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* című kézikönyv (III. kötet 745. o.) adataival, amelyek szerint a bizonytalan eredetű, talán ótörök jövevényszó „szesz” alapjelentése „gőz, pára, szag” lehetett.

Az agyag szilikátásványok víztartalmú keveréke; savas közegben nem pezseg. Sav hatására a karbonátásványokból képződik szén-dioxid, pl. a mészkőből (CaCO_3). Illetőleg említhetjük a márgát – elsősorban mészkő (esetleg dolomit) és agyag keverékéből álló üledékes kőzet –, ami karbonáttartalma miatt szintén gázképződés közben reagál a sósavval.

5. feladat: Sherlock Holmes többféle színűre mart ujjá (19 pont)

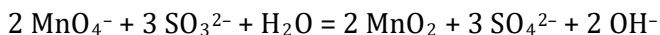
A bőrön a **salétromsav** hagy jellegzetes sárga foltot. A **xantoprotein-próba** a fehérjék aromás oldalláncú aminosavait mutatja ki, elsősorban a tirozint és a triptofánt. (Ezekon kívül a fenilalanin és a hisztidin is tartalmaz aromás gyűrűt.) A tirozin és a triptofán fontos szerepet játszik a tojásfehérjében megtalálható albumin felépítésében, a fenilalanin természetes forrásai pl. a tojás, tejtermékek, banán, mandula, hering. A hisztidin is a tejben (kazein), a tojásfehérjében és a keratinban fordul elő.

Ha a bőrre **hidrogén-peroxid** kerül, fehér foltot okoz. Kereskedelmi forgalomban a hidrogén-peroxid 3 és 35 $m/m\%$ közötti töménységű oldata kapható. Mivel robbanóanyag-prekurzor, 30–35 $m/m\%$ -os oldata vásárlásakor már vásárlói nyilatkozatot kell kitölteni. Efölött az anyag igen bomlékony, és mivel az egyik reakciótermék gáz, robbanásveszélyes is.

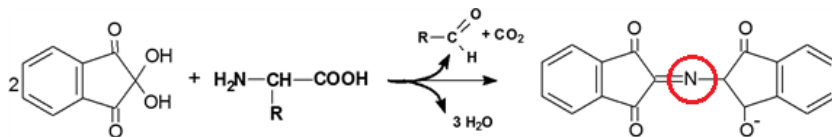

A bomlást a legkülönbözőbb anyagok katalizálják. Nagyon fölgyorsítja pl. a barnakőpor (MnO_2) és a kálium-jodid (KI). Előbbi az oxigén laboratóriumi előállításánál, utóbbi az elefántfogkrém-kísérletben játszik szerepet. Lassabb bomlást eredményez pl. a hajszőkítés segédanyagaként használt ammónia (NH_3).

A lila színű **kálium-permanganát-oldat** barna foltot hagy a bőrön (ruhán, papíron). A permanganácion redukciója során a barnás mangán(IV)-oxid képződik. Hasonló reakció játszódik le nátrium-szulfit hatására is semleges közegben:

Egy szintelen szerves anyag, a **ninhidrin** jellegzetes lilás-pink elszíneződést hagy a bőrön, mely nem mosható le. Alkoholos oldatát szétpermetezve ujlenyomatok is láthatóvá tehetőek. A ninhidrin-reakció igen csekély mennyiségű aminosav kimutatására alkalmas (Siegfried Ruhemann, 1909), a mechanizmusa elég bonyolult. A ninhidrinből a bőrfehérjék aminosavai hatására a következő ibolyaszín festékmolekula keletkezik.

A Ruhemann-bíornak nevezett (valójában lila színű) anyag molekulájának képletén be van karikázva az aminosavból származó molekularészlet, azaz egyetlen nitrogénatom.

A kézen a **nikotin** is sárgás foltot hagy, ezért szívták régen szipkából a cigarettát. (Sőt, a nikotin fel is tud szívódni bőrön keresztül.) A dohányzás köztudott és a bőrre nézve legkárosabb mellékhatása a vérerek szűkítése. Emiatt a sejtek nehezebben jutnak oxigénhez. Így nehézkesen jutnak el a külső rétegekig a vitaminok, az ásványi anyagok. Ezenkívül a dohányzás szabad gyökök képződéséhez vezet, amelyek igen reaktívak lévén megtámadják az egészséges sejteket. Ez a folyamat az öregedéshez hasonló. Harmadrészt a nikotin semlegesítéséhez a szervezet C-vitamint használ el, ami az irharéteget felépítő kollagén szintéziséhez is szükséges lenne. A kollagén hiánya miatt a bőr hamarabb megereszkedik.

Horváth Lilla és Tóth Miklós hibátlan megoldást küldött be. Rajtuk kívül is a mezőny fele 80% fölötti eredményt produkált a második forduló során. A pontszámok a következők:

		4.	5.	Σ
1.	Bakos Tamás (10.) SZTE Gyakorló Gim. és Ált. Isk., Szeged	6	6	12
2.	Bodor Boldizsár (9.) Kecskeméti Református Gimnázium	8	10	18
3.	Guzmits Helga (10.) Soproni Széchenyi István Gimnázium	10	15,5	25,5
4.	Halwax Kinga (10.) Soproni Széchenyi István Gimnázium	10	16	26
5.	Horváth Lilla (12.) Táncsics Mihály Gimnázium, Kaposvár	11	19	30
6.	Kiss Emma, Papp Marcell Imre (11.) Vasvári Pál Gimnázium, Székesfehérvár	9	18,5	27,5
7.	Lelkes Máté (11.) Vasvári Pál Gimnázium, Székesfehérvár	11	17	28
8.	Lorencz Hanna (9.) Csokonai Vitéz Mihály Gimn., Debrecen	8	8	16
9.	Pödör Réka Anna (9.) Szent Orsolya Gimnázium, Sopron	7,5	12	19,5
10.	Szabó Fanni Mariann (10.) Csokonai Vitéz Mihály Gim., Debrecen	7,5	14	21,5
11.	Tóth Miklós (11.) Szent Bazil Oktatási Közp., Hajdúdorog	11	19	30
12.	Viczkó Csaba Péter (9.) ELTE Apáczai Csere János Gyak.gimn., Bp.	10	18,5	28,5
13.	Vörös Angéla (10.) Soproni Széchenyi István Gimnázium	10	18	28